

Cygan, Jerzy

"Materiały do dziejów Kościoła
katolickiego w Rzeczypospolitej i Rosji"
oprac. Marian Radwan, Lublin
1997-2001 : [recenzja]

Szkice Podlaskie 13, 219-223

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

RECENZJE OMÓWIENIA

Materiały do dziejów Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej i Rosji:

1. *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w Archiwum Wileńskiego Gubernatora Wojennego;*

2. *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w mińskich archiwach gubernatorskich;*

3. *Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła katolickiego w Archiwum Grodzieńskiego Gubernatorstwa Cywilnego;*

4. *Repetytorium wizytacji kościołów i klasztorów Archiwum Petersburskiego Kolegium Duchownego (1797 – 1914);*

5. *Jan Borejko – Chodźko, Diecezja Mińska około 1830 roku. Tom I. Struktury parafialne;*

6. *Jan Borejko – Chodźko, Diecezja Mińska około 1830 roku. Tom II. Struktury zakonne;*

7. *Kościół Katolicki w Archiwach Departamentu Wyznań Obcych Rosyjskiego MSW [Ministerstwa Spraw Wewnętrznych]. Repetytorium.*

8. *Repetytorium archiwów Archidiecezji Mohylewskiej i Diecezji Mińskiej, opracował i wydał Marian Radwan, Lublin 1997-2001, Instytut Europy Środkowo – Wschodniej, ss. 281, 261, 182, 231, 263 + 1 tabl. + 1 mapa, 213, 197, 269.*

Ukazanie się w druku ośmiu tomów w nowej ważnej dla polskiej historiografii serii, w ciągu zaledwie pięciu lat jest dużym sukcesem naukowym i wydawniczym. Opracował je i wydał ks. Marian Radwan, sercanin z Polskiego Instytutu Kultury Chrześcijańskiej w Lublinie przy życzliwej współpracy pracowników tego ośrodka oraz dzięki wsparciu finansowym Fundacji Jana Pawła II w Rzymie i Komitetu Badań Naukowych. Powyższe tomy prezentujemy tutaj łącznie dla podkreślenia ich znaczenia dla badań naukowych nad historią kościelną i polską. Zawierają one inwentarze dokumentów, streszczenia źródeł archiwalnych zespołów pod kątem dziejów Kościoła katolickiego na przestrzeni XVIII – XX wieku na terenach wschodnich dawnej Polski. W trzech pierwszych tomach dominuje język rosyjski, mianowicie nazwy dokumentów są w nich podane w tymże oryginalnym języku. Poniżej przedstawiamy zawartość poszczególnych tomów zwracając uwagę na wykorzystane w nich zespoły archiwalne.

W tomie I – opatrzonym we wstęp i indeks – zaprezentowano liczne, w liczbie 5221, jednostki kancelaryjne. Dokumenty należą do zbioru archiwalnego wileńskiego gubernatora wojennego /nr 378/, obejmującego kolekcję M. N. Murawiowa /439/, oraz materiały Tymczasowego Audytoriatu Polowego /nr1248/ i Wileńskiej Komisji Śledczej /nr 438/. Aktualnie zespół znajduje się w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym /Wilno,

ul. Gerosios Vilties 10/. Spis pozycji 1 – 2496 przygotował przed II wojną światową ks. Bronisław M. Ussas /1885 - 1977/, oryginał spisu jest w posiadaniu Biblioteki Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego /rkp nr 764/. Dokumenty obejmujące czasowo lata 1796 – 1912 noszą nazwy głównie rosyjskie, indeks uwidacznia zawarte w nich bogactwo treści, sięgającej poza tematykę czysto wyznaniową.

Tom II prezentuje także obszerny wykaz w liczbie 3398 jednostek archiwalnych w języku rosyjskim z inwentarzy w mińskich archiwach gubernatorskich za lata 1795 – 1917, mianowicie z zespołu generał – gubernatora witebskiego, mohylewskiego, smoleńskiego oraz mińskiego /nr 295, 1297, 1430 i 2001/. Zachowane jednostki archiwalne stanowią poważne źródło dla historii kościelnej i kulturalnej w XIX wieku na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, szczególnie dla tragicznych losów Kościoła greckokatolickiego.

Tom III zawiera wykaz w liczbie 2441 wybranych archiwaliów w języku rosyjskim, zachowanych w kancelarii grodzieńskiego gubernatora cywilnego /nr 1/, dotyczących lat 1802 – 1916. Z indeksu widać, iż materiały posiadają dużą wartość badawczą w zakresie historii kościelnej i politycznej.

Tom IV serii przynosi opracowanie w języku polskim w formie repertorium informacji z lat 1797 -1914 o treści sprawozdań biskupów katolickich o kościołach, klasztorach i innych instytucjach, jakie byli zobowiązani składać w latach 1797 – 1914 ustanowionemu przez cesarski rząd Rzymsko – katolickiemu Kolegium Duchownemu i które są przechowywane w Archiwum Petersburskiego Kolegium Duchownego /RGIA, Sanki – Petersburg, ul. Anglijskaja 4/. Tematykę archiwaliów autor przedstawia szczegółowo w ramach poszczególnych prowincji kościelnych: Diecezja Łucko – Żytomierska, Archidiecezja Mohylewska /i Latyczowska/, Diecezja Kamieniecka, Diecezja Wileńska, Diecezja Mińska, Diecezja Żmudzka, Diecezja Tyraspolska i parafie ormiańsko – katolickie. Uwzględnia tutaj także działalność zakonów. W aneksie poza dwiema relacjami w języku rosyjskim autor wydał sporządzone dnia 26 VIII 1817 roku przez wizytatora ks. Antoniego Majewskiego *Opisanie kolegium połockich jezuitów, w powszechności*, /s. 155 – 177/, w którym znajdujemy szereg interesujących historycznie wiadomości: opis grobu Andrzeja Boboli, męczennika, którego ciało przeniesiono w 1808 roku z Pińska do Połocka, obecnie znajduje się w kościele pod jego wezwaniem w Warszawie przy ul. Rakowieckiej; w wykazie obrazów i innych znaczniejszych sprzętów kościelnych mówi się o krucyfiksie, zapewne tym samym, który po kasacie kolegium znalazł się z daru cesarskiego namiestnika Iwana Paskiewicza w kościele zakonu kapucynów w

Łomży¹; rzecz znamienna, biblioteka kolegium mieściła się aż na drugim piętrze. Tom kończy się ogólnym przeglądem tematyki archiwaliów, przedstawionej pod różnymi hasłami.

W tomach V i VI, dla wzbogacenia źródeł do opracowania historii diecezji mińskiej, ks. M. Radwan wydał dzieło napisane 150 lat temu przez Jana Borejko – Chodźkę / 1777 – 1851/² zatytułowane *Wiadomość historyczno – statystyczna o kościołach rzymskokatolickich w diecezji mińskiej, ułożona i opisana w 1845 roku*. Faktycznie było ono opracowywane około 1830 roku w oparciu o materiały archiwalne, których Chodźko nie kopiował, lecz je streścił. W rękopisie część I dzieła liczy 273 a II 283 karty, oba teksty podarował wspomniany wyżej ks. B. M. Ussas Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego /nr 772/. Część I zachowała się częściowo w postaci rękopisu nieznanego kopisty, natomiast część II istnieje tylko w postaci mikrofilmu wykonanego w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego /6039/. Należy nadmienić, iż tom V omawiającego struktury parafialne dowiadujemy się, że w XIV wieku na terenie diecezji mińskiej zaistniały trzy parafie, tj. w Hajnie, Mińsku i Pińsku, posiadające też parafie filialne, najwięcej parafii na tym obszarze powstało w XVII wieku, bo aż 40. Diecezja mińska była erygowana w 1798 roku z katedrą w kościele pojezuickim w Mińsku, liczyła 10 dekanatów i 100 parafii, w tym 74 diecezjalne i 26 zakonnych oraz 43 kościoły filialne, tzn. przyklasztorne i przyszpitalne. Pierwszym biskupem ordynariuszem był ks. Jakub Ignacy Dederko. Wiernych diecezja liczyła 271 000, silna była cerkiew unicka, która liczyła pół miliona wiernych, kasata unii nastąpiła w 1839 roku. O stanie życia kościelnego około 1830 roku informują dobrze, liczne tabele statystyczne dotyczące liczby parafii, funduszy i obowiązków funduszowych, liczby uczniów w przykościelnych zakładach oświatowych, funduszy bractw pobożnych i szpitali, chronologii fundacji kościołów parafialnych i działalności charytatywnej. Również tom VI omawiający struktury zakonne stanowi ważne źródło historyczne: przedstawia stan liczebny i posiadanie katolickich wspólnot zakonnych męskich i żeńskich w określonych klasztorach około 1830 na całym obszarze cesarstwa rosyjskiego, a więc benedyktyków i benedyktynek, cystersów i cysterek, braci szpitalnych św. Jana czyli kawalerów maltańskich, trynitarzy, dominikanów prowincji ruskiej i litewskiej, zakonów reguły św. Franciszka z Asyżu, tj. franciszkanów konwentualnych, bernar-

¹ Por. M. J. Cygan, *Dzieje klasztoru kapucynów w Łomży, 1763 – 1918*, *Studia Franciszkańskie*, R. 5: 1992 s. 210. Monstrancja została przekazana do kościoła w Łądzie, a niektóre obrazy ołtarzowe przekazano do katedry w Janowie Podlaskim.

² Przez pomyłkę na karcie tytułowej tomu V i VI imię Jan zostało zastąpione imieniem Ignacego, jednak we wstępie poprawnie mówi się o Janie Borecko – Chodźce. Por. *Polski Słownik Biograficzny*, III, Kraków 1937, s. 385 – 386.

dynów i bernardynek oraz kapucynów, karmelitów bosych i trzewiczkowych, bonifratrów, pijarów, misjonarzy św. Wincentego a Paulo, szarytek, księży komunistów czyli Bartoszków oraz sióstr mariawitek. Opracowanie otrzymało przypisy od wydawcy, korekty stylu, wykaz klasztorów zniesionych w 1833 roku, tabele statystyczne działalności oraz uposażenie i obligacji klasztorów. Aneks zawiera autoryzowaną przez biskupa J.I. Dederko *Wiadomość o stanie rzymsko – katolickiego świeckiego i zakonnego duchowieństwa znajdującego się w Diecezji Mińskiej, leżącej w granicach Guberni Mińskiej, sporządzona miesiąca grudnia dnia 13 roku 1802* s. 177 – 213.

Dwa najnowsze tomy omawianej serii przynoszą typowe repetytoria archiwaliów, opatrzone odpowiednimi wprowadzeniami. Tom VII zawiera analizy materiałów wyjątkowo cennych zespołu Departamentu Wyznań Obcych przechowywanego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sanki – Petersburgu /nr 821/, zawierającego 21335 poszytów opisanych przez 26 inwentarzy. Dość znaczna część tych materiałów dotyczy Kościoła katolickiego. Te materiały opisują inwentarze: 1, 2, 3 4, 6, 10, 11, 12, 13, 13, 125, 128, 138, 141, 142, 143, 144, 145, 149, 150, 152. W 2000 roku ukazały się drukiem tomy I, II i IV tych inwentarzy, tomy III i IV są jeszcze w druku. W zespole 821 ponad 15000 jednostek archiwalnych dotyczy Kościoła katolickiego i właśnie ten materiał stanowi przedmiot repertorium przedstawionego w tomie VII serii w oparciu o 20 inwentarzy, umożliwiającego badaczom kwerendę archiwalną z okresu ponad stu lat, bo od 1810 do 1917 roku. W tomie VIII znajdujemy repertoria archiwaliów kurii metropolitarnej w Sankt – Petersburgu i zespołu mińskiego dokumentów kurii mohylewskiej i mińskiej. Początki archidiecezji mohylewskiej z siedzibą w Sankt – Petersburgu sięgają pierwszych lat po I rozbiórze Polski, dokumenty zachowane tylko w części w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w zespole nr 826 przedstawiają bardzo zróżnicowany materiał z czasów zarówno Stanisława Sierżeniewicza jak i Jana Cieplaka, dokumentacje kościołów, kapłanów i parafii. Duża część archiwaliów konsystorza mohylewskiego znajduje się obecnie w Narodowym Archiwum w Mińsku /ul. Kropotkina 55/ w zespole nr 1781: po skasowaniu diecezji mińskiej w 1869 i przyłączeniu do archidiecezji mohylewskiej pozostałe archiwalia diecezji mińskiej w 1883 roku zostały scalone z zespołem mohylewskim, aktualnie obydwie zespoły miński i mohylewski. Łącznie liczą ponad 50000 jednostek archiwalnych, skatalogowanych w 48 inwentarzach. Tematyka zespołu nr 826 i nr 17181 jest bardzo zbliżona, mimo to repertoria zespołów są tutaj opracowane odrębnie. We wstępie ze znajomością problematyki historycznej akcentuje się znaczenie różnych zbiorów dokumentów dla dziejów Kościoła w Rosji, jak np. zbiór dokumentów i rozporządzeń Kolegium rzymskokatolickiego z lat 1797 – 1900, materiały do dziejów

parafii w Charkowie, Dyneburgu, Irkucu, Kijowie, Kazaniu, Kursku, Moskwie, Tomsku oraz materiał dotyczący kasaty kościołów, kaplic i klasztorów. Mińskie archiwum posiada informacje o 26 klasztorach bernardyńskich, 45 dominikańskich, 16 jezuickich i 18 franciszkańskich. Zespół nr 1781 zachował wiele świadectw na temat polityki caratu wymierzonej w Kościół greckokatolicki i starań unitów o zachowanie swej tożsamości religijnej, ukrywania się w parafiach łańciskich, powrotu legalnego po 1905 roku do Kościoła katolickiego.

Historycy z powołania opierający swą naukową pracę na archiwalnych źródłach będą mogli wiele skorzystać z usługi wyświadczonej przez repertoria i materiały ukazane w omówionych powyżej ośmiu tomach, z wdzięcznością dla ks. Mariana Radwana i jego współpracowników za włożony w nie trud. Korzystający z nich naukowcy na pewno docenią teksty wprowadzenia do poszczególnych tomów, omówienia analizowanych zespołów archiwalnych i ostrzeżenia przed nieuniknionymi trudnościami w skutecznym dotarciu do poszczególnych jednostek archiwalnych.

O. Jerzy Cygan OFMCap. Biała Podlaska